

UOT 371

Müseyib İbrahim oğlu İlyasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdiri
<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.6448066>

TƏRBİYƏ XÜSUSİ TƏŞKİL EDİLMİŞ FƏALİYYƏT VƏ SİSTEM KİMİ

Мусейб Ибрагим оглы Ильясов
доктор наук по педагогике, профессор
зав. кафедрой Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ВОСПИТАНИЕ КАК СПЕЦИАЛЬНО ОРГАНИЗОВАННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И СИСТЕМА

Museyib Ibrahim Ilyasov
doctor of sciences in pedagogy, professor
head of department at Azerbaijan State Pedagogical University,

EDUCATION AS A SPECIAL ORGANIZED ACTIVITY AND SYSTEM

Xülasə. Tərbiyə məqsədyönlü və mütəşəkkil bir proses olub böyüyən nəslin həyata hazırlanması funksiyasını yerinə yetirir. Tərbiyənin mütəşəkilliyi və nəticəyönlü olması onun mahiyyət və məqsədinin düzgün müəyyənəndirilməsi və müəyyən prinsiplərin, qaydaların gözlənilməsilə həyata keçirilməsindən çox asılıdır. Tərbiyə uşağa edilən təsirlərin və onların sosial təcrübəsinin birliyi zəminində yaranır, inkişaf edir. Fərdin irsən gətirdiyi keyfiyyətlər də bu zaman müəyyən təsir imkanlarına malik olur. Tərbiyəlilik irsən gətirilmiş müəyyən keyfiyyətlərlə də şərtlənir.

Tərbiyə həm də geniş bir proses olduğundan onu tək-cə təlim prosesilə, təlimin tərbiyəedici imkanlarından istifadə etməklə məhdudlaşdırmaq olmaz. Məktəbdə bu istiqamətdə sistemli, dərin və hərtərəfli işlər həyata keçirilməlidir.

Tərbiyə mərhələli prosesdir və məktəbdə onun təşkili bu mərhələləri əhatə etməklə müəyyən sistem təşkil edir. Tərbiyə xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət sistemi kimi tərbiyə olunanlarla tərbiyə edənlərin fəallığı zəminində baş verir və prosesin tamamlanması məhz bunların qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır.

Açar sözlər: *tərbiyə; sosial təcrübə; mərhələ; funksiya; mühit; formalaşma; sistem*

Резюме. Воспитание – это целенаправленный и организованный процесс, который служит для подготовки подрастающего поколения к жизни. Организация и ориентированное на результат обучение зависят от правильного определения его сущности и цели и его реализации с соблюдением определенных принципов и правил. Воспитание возникает и развивается на основе единства влияний на ребенка и его социальный опыт. Определенное влияние имеют и качества, унаследованные индивидуумом. Воспитание также обусловлена определенными унаследованными качествами.

Поскольку воспитание – это тоже обширный процесс, его нельзя ограничивать процессом обучения, используя образовательные возможности обучения. Школа должна проводить планомерную, глубокую и всестороннюю работу в этом направлении.

Воспитание – это поэтапный процесс, и его организация в школе образует определенную систему, охватывающую эти этапы. Воспитание как система специально организованных мероприятий происходит на основе деятельности педагогов и воспитателей, а завершение процесса – на их взаимодействии.

Ключевые слова: *воспитание; социальная практика; этап; функции; среда; формирование; систем*

Summary. Upbringing is a purposeful and organized process and serves to prepare the growing generation for life. The organization and results-oriented education depend on the correct definition of its essence and purpose and its implementation with the observance of certain principles and rules. Upbringing arises and develops on the basis of the unity of influences on the child and their social experience. The qualities that an individual inherits also have a certain influence. Discipline is also conditioned by certain inherited qualities.

Because education is also a broad process, it cannot be limited to the learning process alone, using the educational opportunities of learning. The school must carry out systematic, in-depth and comprehensive work in this direction.

Education is a step-by-step process, and its organization in the school forms a certain system covering these stages. Education as a system of specially organized activities takes place on the basis of the activity of educators and students, and the completion of the process is based on their interaction.

Keywords: *education; social experience; stage; function; environment; formation; system.*

Məktəbdə tərbiyə ilə bağlı xüsusi fəaliyyətə və tədbirlərə ehtiyac varmı, yoxsa bu vəzifənin təlim prosesində həyata keçirilməsi ilə kifayətlənmək lazımdır? Bu sualı birmənalı cavablandırmayanlar az deyildir. Bəzi müəllimlər, hətta müəssislər də iddia edirlər ki, məktəblərdə tərbiyə ilə bağlı xüsusi tədbirlərin keçirilməsi keçmiş sovet pedaqogikasının və sovet ideologiyasının tələblərindən irəli gəlirdi. Təlimin tərbiyəedici funksiyası dərş prosesində məzmunlu şəkildə reallaşdırıla bilirsə, məktəbdə əlavə vaxtda tərbiyə ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsinə ehtiyac yoxdur. Həm də indiki şəraitdə buna nə müəllimlərin, nə də şagirdlərin vaxtı yoxdur.

Lakin bir çox müəllimlər, pedaqoq və psixoloqlar qeyd edirlər ki, müasir dövrdə məktəb yaşlı uşaqların və gənclərin tərbiyəsinin qarşısında duran vəzifələrin bütövlükdə və kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi üçün təkə təlim prosesində aparılan tərbiyə ilə kifayətlənmək doğru deyildir. Əvvəla təlim prosesinin bu sahədə imkanları heç də çox geniş deyildir, ikincisi isə, məktəb həm də şagirdləri maraqlandıran, onların maraq və motivlərini əhatə edə bilən dərş-dənkənar tədbirlərlə də şagirdlərin təlim maraqlarının formalaşmasına nail olmalıdır.

Tərbiyənin yaranması insanın və insan cəmiyyətinin yaranması ilə bağlı olmuşdur. Cəmiyyətin tələb və tələbatları ilə şərtlənən tərbiyə cəmiyyət inkişaf etdikcə daha da inkişaf etmiş və gənc nəslin həyata hazırlanmasında onun tələblərini özündə ifadə etmişdir. Cəmiyyətin hazırkı inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müasir dövrdə tərbiyənin qarşısında duran tələblər daha da artmış, vəzifələr mürəkkəbləşmiş və daha intensiv xarakter almışdır.

Tərbiyə gənc nəslin həyata hazırlanması prosesini əhatə edir. Bu prosesdə yaşlı nəsil öz-

lərinin bilik və bacarıqlarını gənc nəsle öyrədirlər. Kiçiklər də həyatda yeni problemlərlə qarşılaşdıqca yeni bilik, bacarıq öyrənir, təcrübə qazanırlar. Onlar da öz bildikləri və bacarıqlarını özlərindən sonra gələn nəsle öyrədirlər və beləliklə tərbiyə yaşlı nəsillə böyüyən nəslin arasında varislik əlaqəsini təmin edir.

Müasir dövrdə tərbiyənin qarşısında çox mühüm vəzifələr durur. Yetişən nəsil cəmiyyətin toplamış olduğu bilikləri mənimsəməli, müəyyən bacarıq və vərdislər əldə etməli, cəmiyyətin davranış təcrübəsi və normalarına yiyələnəməlidir. Fəal həyat mövqeyinə malik olmalı, cəmiyyətin həyatında yaxından iştirak etməlidirlər.

Lakin müasir həyat təcrübəsi göstərir ki, gənc nəslin həyata hazırlanması işində bunlar heç də kifayətləndirici deyildir. Böyüməkdə olan nəsle həmçinin elə keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır ki, bunlar yaşlı nəslin qarşısında durmayan və ya onların həll edə bilmədiyi yeni – yeni vəzifələrin həll edilməsi üçün lazım olsun. Əks halda nə inkişaf, nə də yeniləşmə prosesləri baş verərdi. Bunu Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılan və hər günü möhtəşəm olan 44 günlük Vətən müharibəsində gənclərimizin, Azərbaycan ordusunun rəşadətli qələbəsi bir daha sübut etdi. Azərbaycan ailələrində, Azərbaycan məktəblərində mənfur ermənilər üzərində qələbəmizi təmin edən minlərlə şəhidlərimizin, qazilərimizin, hər biri qəhrəman olunan əsgər və zabitlərimizin aldıkları tərbiyə, vətənpərvərlik tərbiyəsi sübut etdi.

Tərbiyə insanın yiyələndiyi və malik olduğu mənəvi sərvətlərin məcmusudur, şəxsin və bütövlükdə götürüldükdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Bu baxımdan onun verilməsi, gənc nəsil tərəfindən mənimsənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi vacibdir. Bu, bi-

lavasitə qarşılıqlı fəaliyyətdir, nəzəri və praktik fəaliyyət tələb edir.

Tərbiyə prosesidir və bu prosesdə tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların qarşılıqlı təsiri təmin olunur. Xüsusi təşkil olunmuş şərait yaradılır və bu şəraitdə şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşdırılması baş verir. Yəni, qarşıya müəyyən məqsəd qoyulur, tərbiyə prosesi təşkil olunur, bir sıra üsul və vasitələrdən istifadə olunur, tərbiyə olunanlarla tərbiyəedənlərin qarşılıqlı əks-əlaqəsi yaradılır. Deməli, tərbiyə sadəcə olaraq böyükələrin kiçikləri öyrətməsi yox, pedaqoji əsasa söykənən, bir sıra qanunauyğunluqları olan, prinsipləri gözləməklə aparılan pedaqoji prosesdir, optimal metod, forma və vasitələr tətbiq etməklə aparılan prosesdir. Qarşısında müəyyən məqsəd və vəzifələr qoyulan, bunların reallaşdırılması istiqamətində təşkil edilən və aparılan, müxtəlif texnoloji proseslərin təmin olunduğu prosesdir. Daha konkret ifadə etmiş olsaq, *tərbiyə – cəmiyyətin gələcək inkişafını təmin etmək və gənc nəslin həyata hazırlanması məqsədilə onlara zəruri olan keyfiyyətlərin aşılınması, yaşlı nəslin sosial – tarixi təcrübəsinin verilməsi prosesidir.*

Tərbiyə özbaşına baş verən kortəbii bir proses deyildir. O, verilir, şəxsiyyətin məqsədyönlü inkişaf prosesi kimi təşkil edilir və həyata keçirilir. Uşaq tərbiyə prosesində ayrı-ayrı xalqların və bəşəriyyətin tarix boyu toplamış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərə, təcrübə və biliyə yiyələnir, həyata düzgün münasibətin mahiyyətini anlayır, gələcək həyat və cəmiyyət üçün hazırlanır. Buna görə də pedaqogika elmində tərbiyə həm sosial mənada, həm də pedaqoji aspektdə nəzərdən keçirilir, öyrənilir.

Sosial mənada tərbiyə – yaşlı nəslin topladığı təcrübənin, yəni, bəşəriyyətin tarixi inkişaf prosesində yaranan mənəvi irsin, xüsusən insanlara məlum olan biliklərin, bacarıqların, təfəkkür tərzinin, hüquqi, etik normaların, mənəvi davranış qaydalarının və s. böyüyən nəslə ötürülməsidir. Burada tərbiyə şəxsiyyətin sosiallaşması kimi mühüm bir vəzifəni yerinə yetirmiş olur.

Pedaqoji mənada tərbiyə – tərbiyə edilən şəxsə təsirlər sistemini nəzərdə tutan xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət, şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşdırılması prosesidir.

Şəxsiyyətə edilən məqsədyönlü və fəal təsirlər onun sosiallaşması prosesini sürətləndirir və nəticə olaraq bu təsirlər onlarda bir sıra yeni

keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Nəticənin necəliyi isə aparılan tərbiyə işinin məzmunu və mahiyyətini özündə əks etdirir.

Tərbiyənin formalaşması yalnız tərbiyəçinin etdiyi təsirlərlə məhdudlaşmır. Uşaq şəxsiyyətinə edilən təsirlərdən əlavə, həmçinin, təfəkkürün, əxlaqın, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, ünsiyyətin, əməyin və s. müxtəlif sahələrində şəxsi təcrübə qazanılır. Yəni sosial mühit, sosial münasibətlər və tərbiyə olunanın şəxsi təcrübəsi zəminində böyüyən nəslin tərbiyəsi, həyat və fəaliyyət təcrübəsi formalaşır. Bunların da nəticəsində tərbiyənin zənginləşməsi baş verir və şəxsiyyətin həyata, insanlara, ətraf aləmə, əməyə, təlimə, sosial mühitə, fəaliyyətə çoxsahəli münasibəti yaranır. Tərbiyənin başlıca vəzifələrindən biri məhz bu münasibətlərin obyektiv olmasına, şüurlu dərk olunmasına, bunların uşağın şüurunun, əqidəsinin və davranışının formalaşmasına istiqamətlənməsinə və onların həyatı tələbatlarına çevrilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Buna görə də o elə təşkil edilməli, elə məzmununda aparılmalıdır ki, o, təhsilalanlarda özünütərbiyəyə, özünü-inkişafa və özünüreallaşdırmağa yol açsın, onun nəticəsində fəal, həyatı bacarıqlara malik, cəmiyyətdə özünə layiqli yer tutmağı qərarlaşdıran və təndəş-şəxsiyyət formalaşsın.

Böyük Şərq mütəfəkkiri İmam Qəzali (1058-1111) yazırdı ki, tərbiyə – məhsulunun yaxşı yetişməsi və kamil bir hala gəlməsi üçün bağbanın əkdirdi bitkilərin arasında cücərən yabanı və zəhərli otları, tikanları çıxarıb atmasına bənzəyir [2, s.27].

Tərbiyə prosesinin mərkəzində böyüməkdə olan insanın şəxsiyyət kimi formalaşması məsələsi durur. Şəxsiyyət bir sıra obyektiv və subyektiv, təbii və sosial, daxili və xarici, ixtiyari və qeyri-ixtiyari, gözlə görünən və görünməyən çoxlu sayda amillərin təsiri nəticəsində inkişaf edir, formalaşır. Lakin insan təbiətin cansız, qeyri-fəal materialı deyildir. O, şüurlu, fəal, ətraf aləmi dəyişməyə qabil olan şəxsi təfəkkürə və psixikaya malik olan şəxsiyyətdir. İnsan öz şəxsiyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək subyektivi kimi də fəaliyyət göstərir. Buna görə də tərbiyə prosesinin insanın müxtəlif psixi xüsusiyyətlərindən – temperamentindən, psixofizioloji imkanlarından, səy və marağından və digər xüsusiyyətlərindən asılılığı, onlarla şərtlənməsi özünü göstərir. Buna görə də

uşağın öz tələbatı, marağı, motivləri, hərəkət və davranışının məzmunu çox vaxt tərbiyə prosesinin gedişinə öz təsirini göstərir. Bunlarla yanaşı, şagirdlərin əhatəsində olan makro və mikro mühit, kütləvi informasiya mənbələri və vasitələri, uşağın özünün həyatda qazanmış olduğu təcrübə və s. amillər tərbiyə prosesinə təsir edir. Bu təsir həm məqsədyönlü, həm də kortəbii olur.

Lakin tərbiyə prosesi bunlarla da məhdudlaşmır. Həmçinin burada fərdin irsi, genetik xüsusiyyətləri də müəyyən təsir imkanlarına malik olur. Tərbiyə prosesinə onların təsirini nəzərə almamaq səhvə yol vermək olardı. Tərəddüd etmədən söyləmək olar ki, tərbiyədə irsi xüsusiyyətlər heç də az rol oynamır. Tərbiyə prosesində şəxsiyyətə edilən təsirlər və qazanılan keyfiyyətlərlə yanaşı, şəxsiyyətin tərbiyəlilik səviyyəsinin əsasında irsi xüsusiyyətlərin də durduğunu inkar etmək doğru olmazdı. Bunu empirik şəkildə müşahidə edilən yüzlərlə nümunələr və son illər amerikan pedaqoq və psixoloqları tərəfindən aparılan tədqiqatlar da sübut edir. Tərbiyənin formalaşmasına şəxsiyyətə edilən təsirlər və qazanılan təcrübə ilə yanaşı, irsi amillər də müəyyən təsir göstərir. Azərbaycan xalq pedaqogikasında da buna aid çoxlu sayda nümunələrin olduğuna da laqeyd qalmaq və bunların heç nədən yaranmadığını unutmamaq olmaz.

Tərbiyə cəmiyyətin ən başlıca funksiyalarından biridir. Buna görə də o, cəmiyyətin tələblərinə uyğun olmalıdır. Tərbiyənin məqsədləri cəmiyyətin inkişaf tələbatları ilə təmin olunur, eyni zamanda sosial inkişafın, texniki tərəqqinin sürətindən və bütövlükdə cəmiyyətin, böyüklərin və uşaqların imkanlarından asılı olur.

Tərbiyənin məqsədləri, prinsipləri, vəzifələri və məzmunu hələ keçən əsrdə (Paris, noyabr 1974) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Baş Konfransının “Tövsiyələri”ndə öz əksini tapmışdır. Bu sənəddə tərbiyənin tərfi aşağıdakı kimi verilir: “Tərbiyə sosial həyatın elə bir prosesidir ki, onun vasitəsilə ayrı-ayrı insanlar və sosial qruplar milli və beynəlxalq birlik naminə və onların çərçivəsində şüurlu surətdə bilik və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyi öyrənirlər.” [3, s.4]. Tərbiyənin məzmununun əsas prinsipləri və vacib aspektləri bu sənəddə aşağıdakı kimi göstərilir:

– bütün xalqların, sivilizasiyaların mədəniyyətinə, dəyərlərinə, həyat tərzinə hörmət;

– xalqlar və millətlər arasında artan qlobal qarşılıqlı asılılığın dərk edilməsi;

– başqaları ilə ünsiyyət qabiliyyəti;

– ayrı-ayrı şəxslərin, sosial qrupların və xalqların bir-biri qarşısında hüquq və vəzifələrinin dərk edilməsi;

– beynəlxalq həmrəylik və əməkdaşlıq zərurətinin anlanılması və s.

Göründüyü kimi, burada tərbiyəyə dar çərçivədə, yəni müəyyən keyfiyyətlərin və davranış normalarının aşılınması kimi deyil, qlobal miqyasda və geniş mənada yanaşılır ki, bu da onun komponentlərinin ümumbəşəri dəyərlər olduğunu göstərir.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra siyasi, sosial və iqtisadi həyatında baş verən yeniliklər təhsil sistemində, cəmiyyətin mənəvi həyatına, bütün təhsil və tərbiyə institutlarında tərbiyə prosesinin məzmununa, onun təşkili və aparılmasına da köklü surətdə təsir göstərmişdir. Təlim-tərbiyə prosesinin məqsədi, vəzifələri, məzmunu, metodoloji əsasları yenilənmiş, yeni mahiyyət və məzmun kəsb etmişdir. Soy-kökə qayıdış, tərbiyədə milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, Türk dünyası və İslam əxlaqının dəyərlərinin tərbiyənin məzmununa gətirilməsi, milli və ümumbəşəri əxlaqın inteqrasiyası bu məqsəd, vəzifə və məzmunu daha da zənginləşdirmişdir.

Tərbiyə prosesində məqsəd onun nəticəsinin qabaqcadan aydın şəkildə görünməsi olduğundan onun məzmunu, forması, metodları, vasitələri bu məqsədə tabe olur və onun reallaşdırılmasına yönəlir. Bu baxımdan tərbiyənin məqsədinin aydın ifadə olmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Hazırda respublikamızda *tərbiyənin məqsədi milli və ümumbəşəri əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yiyələnən, vətənpərvər, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan və onları qoruyan, Azərbaycanı layiqincə təmsil edən vətəndaş şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir.*

Tərbiyənin qarşısında duran vəzifələr onun məqsədindən irəli gəlir və onun həyata keçirilməsini təmin edir. Bu baxımdan respublikamızda *tərbiyənin qarşısında duran vəzifələr gənc nəsildə milli və ümumbəşəri dəyərlərin, əxlaqi, siyasi, estetik, fiziki, ekoloji, iqtisadi, əməksevər və s. mənəvi keyfiyyətlərin aşılınması istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.*

Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması onların əqli, mənəvi və fiziki güclərini inkişaf etdirməyi, yaradıcı qabiliyyətlərini dərinləşdirməyi, onlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər və davranış normaları tərbiyə etməyi, onları müstəqil Azərbaycan dövlətinin vətəndaşı kimi hazırlamağı tələb edir.

Tərbiyə – tərbiyə edənlərin tərbiyə olunanlara təsiri ilə müxtəlif fəaliyyət prosesinin təşkili prosesidir. Bu proses qarşılıqlı təsirdir və bu zaman şəxsiyyətin inkişafına rəhbərlik edilir. Nəticədə tərbiyə olunanlar müəyyən təcrübə əldə edirlər. Şəxsiyyətlərarası əlaqənin əsası olan ünsiyyət vasitəsilə şəxsiyyətin sosiallaşması və inkişafı baş verir. Bütün bunlar isə şəxsiyyətin mədəniyyətinin əsaslarını formalaşdırmağa imkan verir.

Tərbiyə birdən birə baş verən proses deyildir. Onun reallaşması müəyyən mərhələlər üzrə baş verir. Yəni tərbiyə mərhələli prosesdir. Rus pedaqoqu T.A. İlina bunun aşağıdakı bir neçə mərhələdən ibarət olduğunu qeyd edir:

1. *Şəxsiyyətin ümumi normalar və tələblərlə tanış edilməsi.* Bu mərhələnin tərbiyə prosesinin ilkin mərhələsi kimi vacib elementi şagirdlərin əsas anlayışlar və əxlaq normaları ilə tanış edilməsidir. Bunun üçün şagirdlərə davranış normaları, özünü aparmaq qaydaları, nə üçün başqa cür deyil, məhz bu cür aparmağın lazım olduğu öyrədilməlidir. Onlar davranışın ümumi normaları və onlara verilən tələblərlə tanış edilməlidirlər.

2. *Şagirdlərdə davranışın norma və tələblərinə müsbət münasibətlərin formalaşdırılması.* Tərbiyə prosesində bunun mühüm rolu vardır. Davranış normalarına aid biliklərə yiyələnməyin zəruriliyinin dərk olunması bu prosesin əsasında dayanır. Öyrədilən biliklərin şagirdlərin təsəvvürlər sistemi və ya onlara əvvəlcədən məlum olan hadisələrlə müqayisəsi bu prosesdə olduqca mühüm rol oynayır. Belə müqayisə onlarda qiymətvermənin formalaşmasına, düzü səhvədən, doğrunu yanlışlıqlardan fərqləndirməyə və bu istiqamətdə müzakirələrə gətirib çıxarır ki, bu da şagirdlərdə verilənlərə düzgün münasibətlərin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Şagirdlər bu və ya digər tələbin ədalətli və ya ədalətsiz, faydalı və ya faydasız olduğu haqqında özləri qərar qəbul edirlər. Bu da onlarda davranış motivlərinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

3. *Baxış və inamın formalaşdırılması.* Şagirdlərdə müsbət davranış motivlərinin formalaşdırılması onlarda tələb olunan kimi hərəkət etmək arzusunun yaranmasına səbəb olur. Belə arzusunun yüksək səviyyədə, güclü olması isə şagirdlərdə davranış normalarına müsbət baxışların və ona inamın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Baxışların formalaşması *qəbuletmə, mə-nimsəmə və mənimsənilmişləri normalara çevirmək* mərhələləri ilə xarakterizə olunur. İnamın formalaşması isə *düzgün davranış təcrübəsinin təşkili, tərbiyəedici situasiyaların yaradılması, fəaliyyətdə mövqeyin aşkarlanmasının tələb edilməsi, düzgün fəaliyyətin təşkilində tapşırıqlar hesab olunur.*

Düzgün fəaliyyətin həyata keçirilməsi onun öyrədilməsini tələb edir. Bunun üçün tərbiyəverənlər xüsusi situasiyalar yaratmalı, düzgün davranış təcrübələri təşkil etməlidirlər.

4. *Şəxsiyyətin ümumi istiqamətinin formalaşdırılması.* Tərbiyə fəaliyyətinin düzgün təşkili, bu zaman müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi, onların dəfələrlə təkrar edilməsi şagirdlərdə düzgün davranış adət və vərdişlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Belə adət və vərdişlər insanı düzgün davranışa yönəldən daxili qüvvə kimi çıxış edir. Bu mərhələdə marağın formalaşdırılması da önəmli rol oynayır [4, s.373-378].

Davranışda yaranmış düzgün adət və vərdişlər şəxsiyyətin xarakterində öz izlərini qoyur və onların gələcək inkişafı, təkmilləşməsi və özünütərbiyəsi üçün müəyyən əsas olur. Bu isə inama əsaslanan davranış normalarının reallaşması ilə nəticələnir.

Son illər məktəbdə aparılan tərbiyə işlərinin sırf təlimlə bağlanması halları özünü göstərməkdədir. Müəllimlərin bir qismi təlimin tərbiyəedici imkanlarından kifayət qədər geniş istifadə edilməsini şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi işlər üçün kifayətləndirici hesab edir və əlavə olaraq xüsusi təşkil olunmuş tərbiyəvi işlərə ehtiyac olmadığını iddia edirlər. Təəssüf ki, bu hal özünün mənfi nəticəsini heç də az gözlətmir. Şagirdlər, elə müəllimlərin də bir qismi məktəbə təlim-tərbiyə müəssisəsi kimi deyil, şagirdlərin dərs öyrəndikləri müəssisə kimi yanaşırlar. Buna görə də belə hesab edirik ki, tərbiyə şəxsiyyətin təşəkkülü, inkişafı və formalaşmasının xüsusi sahəsi olduğundan onun təhsil və təlimin əlavəsi olması kimi izah edilməsi heç də düzgün

hesab edilə bilməz. Belə yanaşma məktəbdə tərbiyənin rolunu azaldır və onu təhsilin əlavəsinə çevirir. Məktəbdə aparılan tərbiyə təlim prosesində aparılan tərbiyə imkanları ilə məhdudlaşdırılır ki, bu da onun qarşısında duran mənəvi və sosial vəzifələrin yerinə yetirilməsini tam əhatə edə bilmir. Belə olduqda bu biliklərin şagirdlərin əqidəsinə çevrilməsi çox zaman kölgədə qalmış olur. Görkəmli rus tənqidçisi V.Q. Belinski bu münasibətlə yazırdı ki, bilik hələ əqidə deyil, belə ki, oxunulan, yaxud eşidilən, hətta olduğu kimi başa düşülən, lakin şəxsi təbiətimizdən keçməyən, onun əlamətlərini əks etdirməyən ideya ölü kapitaldır.

Məktəbdə tərbiyə tam bir sistem kimi qəbul edilməli və onun aparılması təlimlə əlaqəli olmaqla yanaşı, müəyyən bir sistem daxilində həyata keçirilməlidir. Aydın məsələdir ki, məktəb təlim-tərbiyə müəssisəsidir və hər iki sistem özlüyündə məktəbin pedaqoji sisteminin əsaslarını təşkil edir, bir növ iki altsistemlər kimi pedaqoji sistemi tamamlayır.

Məktəbin başlıca vəzifəsi gənc nəsli həyata hazırlamaq, onları fəal, yaradıcı, yüksək mənəviyyətli şəxsiyyətlər kimi formalaşdırmaq və cəmiyyətin fəal həyatına daxil etməkdir. Bu məqsəd məktəbin bütün fəaliyyət sahələrində, həm təlim, həm də tərbiyə proseslərində həyata keçirilir və bütün təhsil illərini, onun pillə və səviyyələrini əhatə edir. Təhsil prosesinin iştirakçılarının ünsiyyət və fəaliyyəti prosesində tərbiyə prosesi müəyyən prinsiplərə, qaydalara, pedaqoji nəzəriyyəyə əsaslanmaqla müəyyən metod və vasitələrlə həyata keçirilir. V. Belinski yazırdı: “Təhsilin müxtəlif növləri içərisində ən yüksək mərtəbəni mənəvi-əxlaqi təhsil tutur. Tərbiyə təhsildən üstündür, çünki insanı tərbiyə yaradır.”

Tərbiyə sisteminin yaranması özü məqsədyönlüdür. Məktəbdə tərbiyə prosesinin bütün iştirakçılarının birgə fəaliyyəti bu sistemi yaradır və bu iştirakçılar onun işlək mexanizmini təşkil edirlər. “Onların birgə fəaliyyəti prosesində tərbiyə sisteminin məqsəd və vəzifələri formalaşır, onun gerçəkləşmə yolları müəyyən edilir və fəaliyyəti təşkil olunur” [5, s.119].

Məktəbin tərbiyə işinin sistemi onun ayrı-ayrı komponentlərinin məcmusu və tərbiyənin bütün növlərinin qarşılıqlı əlaqədə verilməsinin iştirakçıları arasında vahidliyin olması kimi özünü göstərir. Bu komponentlər əsasən qarşıya

qoyulmuş məqsəd, onun reallaşdırılması üçün təşkil edilən fəaliyyətin məzmunu, istifadə ediləcək vasitələr, tərbiyəvi prosesin subyektləri arasında münasibətlər və s. ibarət olub, bütöv bir fəaliyyət sistemini təşkil edir.

Praktik pedaqoji fəaliyyətdə və ədəbiyyatlarda məktəbin tərbiyə sisteminin öz inkişafında dörd mərhələdən keçdiyi göstərilir:

1) sistemin qurulması. Burada əsas məqsəd aparıcı pedaqoji ideyaların seçilməsi, həmrəy kollektivin formalaşmasıdır;

2) sistemin işləməsi və təcrübədən keçirilməsi;

3) sistemin bütöv və bitkin şəkllə salınması, təsdiq edilməsi;

4) tərbiyə sisteminin yenidən qurulması [5, s.122-123].

Təcrübə göstərir ki, məktəbin tərbiyə sisteminin yaranması və inkişaf texnologiyaları aşağıdakı bir sıra ardıcılıqdan ibarətdir:

– əsas məqsəd və vəzifələrin dürüst ifadə edilməsi, onların əsasında nəzəri təlimatın tərtibi;

– sistem təşkil edən elementlərin dəqiqləşdirilməsi və onları hərəkətə gətirən mexanizmlərin, nəzəri təlimata müvafiq yeni pedaqoji texnologiyaların, təqdim olunan pedaqoji struktur bölmələrində onların reallaşdırma imkanlarının müəyyən edilməsi;

– bunun üçün vacib olan şəraitin yaradılması və yeni pedaqoji texnologiyalar vasitəsilə nəzəri materialların təcrübədə həyata keçirilməsi.

Tərbiyənin xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət və təsir prosesi kimi özünü göstərməsi əsasən onunla xarakterizə olunur ki, böyüməkdə olan şəxsiyyətdə cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi mənəvi normaların formalaşdırılması istiqamətində mütəşəkkil fəaliyyət təşkil olunur. Eyni zamanda uşaqlarda elə keyfiyyətlər formalaşdırmaq lazım gəlir ki, o, gələcəkdə qarşılaşa biləcəyi problemləri aradan qaldırmaq imkanına malik olsun. Bunun üçün tərbiyə prosesində sosial həyatda baş verən və verə biləcək dəyişiklikləri qabaqcadan görmək, nəzərə almaq və planlaşdırmaq lazım gəlir ki, bu da tərbiyə prosesinin məqsədyönlülüyünü təmin etmiş olur.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tərbiyə xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyət olmaqla yanaşı, həm də tərbiyə olunanların bu prosesdə fəal olmasını da zəruri edir. Bu fəallığın qarşılıqlı, yəni tərbiyədənlərlə

tərbiyə olunanların arasında olmasının təmin edilməsi ilə baş verməsi şagirdi tərbiyənin obyektinə çevirir ki, bu da aparılan işlərin mütəşəkkilliyini və nəticəyönlülüyünü təmin etmiş olur.

Müasir təhsilin qarşısında duran başlıca məqsəd və vəzifə böyüməkdə olan nəsli şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq, onları cəmiyyət üçün faydalı vətəndaş kimi tərbiyə etməkdən ibarətdir. Belə bir şəxsiyyət-vətəndaşı xarakterizə edən ən mühüm keyfiyyətlər isə onların təkcə dərin bilik və bacarıqlara malik olması deyil, vətənpərvər, azərbaycançılıq məfkurəsinə malik olması, yüksək mənəviyyət daşıyıcısı kimi cəmiyyətdə fəal mövqe tutmasından ibarətdir. Təlim-tərbiyə müəssisəsi olan məktəb 6-17 yaşlıların bu keyfiyyətlərə yiyələnmələrində əsas mühitdir, ocaqdır və bazadır. Təlim, dərs prosesi ilə yanaşı, burada aparılan dərslərdən tərbiyəvi işlər də bu keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayır. Şagirdlərin asudə vaxtlarında, dərslərdən əlavə vaxtlarda müəyyən tərbiyəvi işlərin həyata keçirilməsi təlim prosesində verilən (alınan) tərbiyənin daha da dərinləşdirilməsinə, genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə əsaslı dərəcədə kömək etdiyindən məktəbdə tərbiyəvi işlər təlim prosesinin davamı kimi xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət olmalı, təlim və

dərslərdən tərbiyəvi işlərin həyata keçirilməsi təlim prosesində verilən (alınan) tərbiyənin daha da dərinləşdirilməsinə, genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə əsaslı dərəcədə kömək etdiyindən məktəbdə tərbiyəvi işlər təlim prosesinin davamı kimi xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət olmalı, təlim və

dərslərdən tərbiyəvi işlərin həyata keçirilməsi təlim prosesində verilən (alınan) tərbiyənin daha da dərinləşdirilməsinə, genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə əsaslı dərəcədə kömək etdiyindən məktəbdə tərbiyəvi işlər təlim prosesinin davamı kimi xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət olmalı, təlim və

dərslərdən tərbiyəvi işlərin həyata keçirilməsi təlim prosesində verilən (alınan) tərbiyənin daha da dərinləşdirilməsinə, genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə əsaslı dərəcədə kömək etdiyindən məktəbdə tərbiyəvi işlər təlim prosesinin davamı kimi xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət olmalı, təlim və

dərslərdən tərbiyəvi işlərin həyata keçirilməsi təlim prosesində verilən (alınan) tərbiyənin daha da dərinləşdirilməsinə, genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə əsaslı dərəcədə kömək etdiyindən məktəbdə tərbiyəvi işlər təlim prosesinin davamı kimi xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət olmalı, təlim və

Ədəbiyyat:

1. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. -Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, -2010.
2. İmam Qəzali. Ey oğul. -Bakı: Nurlar nəşriyyatı, -2007.
3. ЮНЕСКО: Рекомендации Генеральной конференции ООН по вопросам образования, науки и культуры. -Париж, -1974, с.4.
4. Ильина, Т.А. Педагогика.-Москва: Просвещение, -1984.
5. Слостенин, В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика / Под ред. В.А. Слостенина. - Москва: Гуманит. Изд. центр ВЛАДОС,- 2003. –Ч 2.

E-mail: müseyibilyasov@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. **A.N. Abbasov**,
ped.ü.fəls.dok. **L.A. Məmmədli**

Redaksiyaya daxil olub: 27.01.2022